

Т.В. Черкашина,

професор кафедри педагогіки та освітнього менеджменту комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», доктор педагогічних наук

ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ СУБ'ЄКТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВИМІРІ СУЧАСНИХ ЗАПИТІВ

Свідоме застосування в сучасній педагогічній практиці технологій формування **ментальної культури** сприяє зміцненню ментального здоров'я, вольового, емоційного, ментального імунітету розумно мислячого педагога, підвищенню рівня комунікативної педагогічної культури, удосконаленню професійної педагогічної майстерності.

Вмотивоване цілепокладання до подальшого духовного, професійного, соціального зростання за викликами часу спрямовує розумно мислячого суб'єкта педагогічної діяльності до глибинного пізнання та розуміння себе, неперервного самовдосконалення, набуття додаткових «акме» компетенцій, власного педагогічного стилю, педагогічної інтуїції, професіоналізму, майстерності, комунікативної культури у вимірі ефективної педагогічної праці.

Духовність, як здатність до позитивних перетворень, утверджує концептуальні засади морального розвитку особистості і педагога, і вихованця, забезпечує реалізацію доцільних форм і методів виховання та самовиховання, сприяє всебічному аналізу причин, що призводять до послаблення виховного впливу в повсякденній педагогічній практиці.

Виразною педагогічною проблемою сьогодення постає диспропорція (несумірність), впроваджуваних у освітньому середовищі виховних та навчальних технологій, вирішення якої розцінюється як актуальне завдання на рівні значущого соціокультурного запиту, що передбачає, передусім формування ментальної культури, реалізації ідей педагогіки партнерства у поліфункціональних педагогічних комунікаціях.

Досягнення такої мети, на наш погляд, стає можливим внаслідок упровадження у педагогічну практику, зокрема технологій самопізнавальної діяльності, адаптованих до сучасних освітніх вимог. Носієм ідеї самопізнання за професійним обов'язком та усвідомленим переконанням, може і повинен стати педагог, спрямований до подальшого особистісно-професійного самовдосконалення, підвищення рівня професійної компетентності, комунікативної педагогічної культури.

Багатотіковий науковий пошук спонукає розумно мислячу частину людства замислитися над втіленням ідеї самопізнання та самовдосконалення у практику повсякденних дій. Показовим та дієвим і в наш час є Сократівський метод виховання, що ґрунтувався на самопізнанні та передбачав глибинний самоаналіз людської природи, вчинків за цілепокладанням до позитивних самозмін, формуванні культури взаємин із собою та іншими.

У контексті розгляду, вагомими залишаються аргументи вчених, що підкреслюють значущість

ролі самовиховання особистості у встановленні особистої межі між «добром» і «злом» в умовах сучасних соціокультурних перетворень: «В теорії самовиховання заслуговує на увагу взаємозв'язок та взаємодоповнення таких прийомів як самоутримання від проявів негативного та самопримушування себе до позитивного у поведінці, чітке означення того, що є добрим і що є злим» [2, с. 137-138].

Усвідомити свою справжню сутність, оголити її перед самим собою та іншими – це особливий вид мистецтва, ім'я якому самопізнання та самовдосконалення. Такі рішучі дії потребують від суб'єкта педагогічної діяльності, насамперед, системного самоаналізу, об'єктивації самооцінки індивідуального ресурсу сил (бажань, емоцій, прагнень, поривань, думок), трансформування активізованих до перетворення негативних якостей, примноження ресурсу чеснот, визнання досягнень інших на рівні із собою.

Взаємообумовленість самопізнання та самовдосконалення як змістових складових неперервного процесу особистісно-професійного збагачення розумно мислячого суб'єкта педагогічної діяльності, створюють синергію рушійних сил розуму, волі, духу, сприяють утворенню духовних засад суспільства, загальнолюдських норм моралі, принципів комунікативної культури. Ефективність такого процесу забезпечується виконанням окремих педагогічних умов, передусім свідомим прагненням до досконалості, терпінням в подоланні самого себе, перешкод, спокус, виваженим ставленням до будь-яких подій, ситуацій, контактів, шанобливим ставленням до всіх, із ким у повсякденні налагоджуються взаємозв'язки. «Скинувши ланцюги страху, люті, духовних лінощів, загальної агресії – ми очистимо себе, свою свідомість. Ми станемо здатними прийняти нове світорозуміння прийдешньої доби» [4].

Сприйняття самопізнавальної діяльності як усвідомленої потреби сьогодення, насамперед, передбачає сформованість персональної відповідальності педагога за генеровані думки, слова, дії у цілеспрямованому прагненні до пізнання та ефективного використання індивідуального ресурсу сил у поступово-поступальному самовдосконаленні [3].

Акцентуємо на тому, що самопізнавальна діяльність потребує тривалих вольових зусиль, уміння керувати своїми бажаннями, емоціями, почуттями, досягати поставленої мети, не втрачати оптимізму через невдачі, проявляти самодисципліну, самоорганізацію, відповідальність, вдячність, долати труднощі, загартовувати волю, набувати здатність доводити розпочату справу до логічного завершення.

Одним з головних показників динамічного зростання особистісно-професійного самовдосконалення є сформованість ментальної культури, що передбачає уміння аналізувати особисті думки та дії, вимогливість до себе як стійкої риси характеру, розумне ставлення до помилок, прорахунків, невдач інших, визнання своєї частини провини у напружених, конфліктних ситуаціях. Зазначимо, що системна ментальна праця сприяє зміцненню вольового, емоційного, ментального імунітету, подальшому розвитку позитивного, логічного, конструктивного, проєктного мислення, набуттю умінь розрізняти головні та другорядні справи із сукупності комунікативних подій повсякдення, спонукає до творчих досягнень.

Підвищення рівня ментальної культури досягається відповідністю ознак, закладених в інтегративних рівневих характеристиках ідеального образу розумно мислячого суб'єкта педагогічної діяльності, а саме: ознакою низького рівня сформованості ментальної культури є ментальна працездатність; середнього рівня – ментальна працелюбність; високого рівня – ментальна самостійність.

Аналіз моніторингових досліджень, тестових оцінювань, узагальнених висновків, базованих на спостереженнях засвідчує, що до цієї надзвичайно корисної праці байдужі переважно ті, у кого немає чіткої життєвої мети, усвідомленого цілепокладання, ідеалу вищих цінностей.

Отже рух до ідеалу, сформованого на моральних засадах миру, порядку, творчості, віри, мудрості, любові є необхідною і достатньою умовою особистісно-професійного зростання, підвищення рівня ментальної культури розумно мислячого педагога, який спрямовує свій погляд до неминучих еволюційних перетворень. «Самовиховання, – писав В. О. Сухомлинський, – потребує дуже важливого, могутнього стимулу – почуття власної гідності, поваги до самого себе, бажання стати сьогодні кращим, ніж був учора. Самовиховання можливе тільки за умови, коли душа людини дуже чутлива до найтонших, суто людських засобів впливу – доброго слова, поради, ласкавого чи докірливого погляду. Не може бути й мови про самовиховання, якщо людина звикла до грубості й реагує тільки на «сильне» слово, окрик, примус. За самою суттю своєю, самовиховання передбачає віру людини в людину, звертання до честі й гідності особистості» [5, с. 602]. Акцентуючи зміст педагогічного впливу на цей процес, В. О. Сухомлинський стверджує, що педагогічне керівництво самовихованням – це насамперед відносини між педагогом і вихованцем, пройняті глибокою взаємною вірою в добрі наміри

Узагальнений досвід, засвідчує, що самовиховання як складова самопізнавальної діяльності є трудомісткою, кропіткою, тривалою справою, але водночас цікавою, корисною, ефективною, оскільки рішуче поринання у свій внутрішній світ, дає змогу побачити власні недоліки та невідкладно трансформувати їх, збільшити ресурс позитивних накопичень, чеснот, отримати незрівнянне задоволення від набуття умінь з самокерування бажаннями, емоціями, почуттями, думками, посилити віру у власні сили, поглибити прагнення до свідомого самовдосконалення.

Аналіз психолого-педагогічних напрацювань дає змогу умовно диференціювати самопізнавальну діяльність на декілька послідовних етапів, ґрунтованих на вмотивованому цілепокладанні до неперервного самовдосконалення засобами самопізнання.

Перший етап передбачає формування свідомого ставлення до самопізнання,

вмотивованого цілепокладання до особистісно-професійного самовдосконалення. Насамперед формується розуміння, що якість набутих знань, особистісно-професійних досягнень, рівень комунікативної культури, більшою мірою, залежать від системної роботи над собою. На цьому етапі перешкодою в досягненні свідомої мети може стати сумнів стосовно прийнятого рішення зануритися у свій внутрішній світ та страх побачити себе недосконалим, не таким, яким створив свій образ у думках.

Другий етап передбачає сформовану готовність до позитивних самозмін, стійке прагнення до подальшого самовдосконалення. Цей етап передбачає здатність до формування ідеалу, за свідомим прагненням наслідувати його, але, як засвідчує досвід, не сліпо гнатися за примарами чужих досягнень, а відповідно до своїх можливостей і здібностей формувати в собі кращі риси гуманіста, фахівця, громадянина. На цьому етапі бажано не залюбуватися своїми досягненнями, не втратити їх внаслідок проявлених задрощів до здобутків інших, натомість вміти долати труднощі та перешкоди, пізнавати та розуміти себе як суттєвих ознак підвищення рівня ментальної працездатності.

Третій етап характеризується системною роботою над собою, впровадження опрацьованих технологій педагогічної системи самопізнання і особистісно-професійного самовдосконалення у повсякденну педагогічну практику. Така діяльність реалізується в різновекторних форматах у поліфункціональних комунікаціях, зумовлених причинно-наслідковими зв'язками в соціальній, професійній, сімейній тощо сферах життя. Досвід засвідчує, що ефективно опанування третього етапу потребує дотримання цілеспрямованого контролю за результатами самостійно прийнятих і втілених рішень, як ознак сформованості ментальної працелюбності, доцільної ініціативи, відповідальності за наслідки діяльності та вдячності іншим за допомогу в реалізації освітніх цілей і завдань.

Четвертий етап передбачає розуміння та усвідомлення природи «добра у злі» і «зла у добрі», свого ставлення до цих глибинних категорій. Досвід переконує, що свідоме розмежування «добра у злі» і «зла у добрі» внаслідок особистісно-професійної діяльності сприяє запобіганню конфліктів, прийняттю необґрунтованих рішень, формує вміння знаходити частину своєї провини у вирішенні напружених міжособистісних комунікаціях, самостійно виходити із стану страждання засобами фізичної, споглядальної, ментальної праці.

П'ятий етап сприяє подальшому розвитку позитивного, логічного, конструктивного, проєктного мислення як головних ознак сформованості критичного мислення, передбачає уміння обирати головне із сукупності другорядних фактів та аргументів, спрямовувати особисті зусилля на ефективне виконання спланованих завдань, персональної відповідальності за їх виконання, свідомого впровадження набутих знань про себе у повсякденну педагогічну практику, об'єктивувати самооцінку бажань, емоцій, думок, спонукає та діє у повсякденних комунікаціях, отже цілеспрямованого формування самопізнавальної самостійності.

Організація самопізнавальної діяльності репрезентується у вигляді спеціальних прийомів роботи над собою, їх можна умовно диференціювати за двома напрямками: самопізнання та самовдосконалення. Зазначимо, що застосування специфічних прийомів з самопізнання сприяє об'єктивізації самооцінки сформованості ментальної

культури суб'єкта педагогічної діяльності, серед яких:

- *прийом подолання сумніву*, передбачає набуття умінь з проведення самоаналізу проявів «добра у злі» та «зла у добрі» внаслідок генерованих думок та дій. Ґрунтований на переконливих аргументах і фактах системний самоаналіз дає змогу здолати невпевненість у своїх силах, вагання у прийнятті важливих рішень й необхідності їх реалізації, трансформувати підозріле ставлення до інших, натомість рішуче набувати рис впевненої, мужньої людини, здатної розпочати знову невдалу справу, відстояти свою життєву позицію та поважати думку інших, накопичувати особистий досвід поразок та перемог.

- *прийом подолання страху* дозволяє підвищити рівень правдивості у взаємодіях із собою та іншими, насамперед у визнанні своєї недосконалості, формуванні здатності до подолання труднощів. Завдяки особистим зусиллям страх, як невід'ємність людської природи, може бути трансформований з одного виду в інший: страх паралізуючий волю і дії у страх мобілізуючий сили до нових звершень. Самоаналіз причин проявів страху засобами відвертого діалогу із собою, на кшталт: «Чого саме я боюся? Втратити життя чи здоров'я; бути позбавленим матеріального достатку чи улюбленої справи, загубити свою самотність чи честь?», – сприяє трансформуванню їх у протилежні почуття, такі як обережність, сміливість, героїзм. Системне повторення подумки певних суджень, що заспокоюють і допомагають подолати страх, дисциплінують і дають змогу суб'єкту педагогічної діяльності самостійно розв'язувати складні комунікативні ситуації.

- *прийом подолання самомилування*, передусім передбачає уникнення лицемірства та хитрощів для запобігання самовиправдання та самопрощення, формування щирості та відвертості у взаємодії із собою, що сприяє підвищенню рівня об'єктивної самооцінки у будь-яких комунікаціях (зниження залежності від зовнішніх позитивних і негативних оцінок), наданню дієвої підтримки тому, хто її потребує і звертається за допомогою. Таким прийомом послуговуються у випадках, коли долають труднощі при вирішенні напружених комунікативних ситуацій, конфліктів, педагогічних проблем, значущих професійних завдань. До нього також вдаються при виникненні необхідності трансформування активізованих до перетворення негативних рис, як марнославство, гордовитість, зверхність в скромність, повагу, визнання здобутків іншого.

- *прийом подолання саможаління* є результативним у разі виникнення розгубленості, зневіри у власних силах, докорів сумління та розчарування від невміння вирішувати проблеми. Ефективним виходом із стану страждання послуговує свідомою праця (ментальна, споглядальна, фізична), така на що вистачає сил та умінь тут і зараз. За відоною настановою «І це пройде» відкриваються нові можливості, зокрема повернутися до улюбленої справи, зацікавитися іншим напрямком діяльності, докласти зусиль до набуття нових знань, перейти на більш високий професійний та комунікативний рівень.

- *прийом подолання лінощів*, який допомагає в боротьбі із внутрішньою неорганізованістю, з відсутністю бажання вчитися і працювати. Дієвим засобом послуговує самоконтроль за прийнятими зобов'язаннями та самодисципліна з виконання особистісно-професійних обов'язків. Набутий особистий досвід з подолання себе, уміння встояти перед спокусами повсякдення сприятиме

досягненню стану бадьорості, активності, радості у докладанні особистих зусиль у будь-яких взаємодіях.

- *прийом самооцінки*, якому належить вирішальна роль у самопізнанні, передбачає вміння аналізувати свої вчинки, слова, бажання, емоції, думки та об'єктивно надавати оцінки за універсальною формулою: «швидше погано, ніж добре» чи «швидше добре, ніж погано» вчинив у конкретній ситуації з наступним висновком як саме слід було сказати, зробити, подумати, щоб не створити комунікативної напруги. Неупередженим суддею в об'єктивній самооцінці є совість: спокійне і радісне відчуття є свідченням доцільних та корисних дій; неспокій у душі, хвилювання, докори сумління послуговують ознаками помилкових дій, неефективних думок, слів та вчинків. Системний самоаналіз дисциплінує і сприяє запобіганню складних ситуацій, конфліктів тощо, формує довіру та повагу до іншого.

Отже, поступово-поступальний процес самопізнання, Ґрунтований на доцільних правилах й прийомах, відкриває можливість для подальшого підвищення рівня ментальної культури, розбудови індивідуальної траєкторії особистісно-професійного самовдосконалення, створення накопичувального ресурсу чеснот в параметрах неперервності та ефективності.

Логічним продовженням етапу самопізнання є самовдосконалення за формулою «Краще – ворог гарного», що уміщує такі прийоми:

- *прийом «ідеал моральності»*, полягає у розробці та застосуванні індивідуального морального кодексу, неухильне дотримання якого сприяє формуванню відповідального ставлення до педагогічної праці, сумлінному виконанні своїх обов'язків відповідно до моральних, громадянських, соціальних вимог сучасності, ідентифікує розумно мислячого педагога як моральною особистість, спрямовану до невпинного особистісно-професійного зростання.

- *прийом «планування»*, який передбачає складання плану самозобов'язань за певний проміжок часу в залежності від свідомо обраної мети та сформульованих завдань з зазначенням обсягу роботи, сил, засобів, термінів виконання, послідовним аналізом умов та можливостей ефективного реалізації спланованого. Практика обдуманих за планом дій сприяє посиленню відповідальності, дисциплінованості, працелюбності, створенню сумірного за силами індивідуального ритму самопізнання та самовдосконалення, набуттю ознак сформованості високого рівня ментальної культури.

- *прийом «дзеркального відображення»*, зміст якого полягає у здатності системного самопостереження та самоаналізу прихованих від самого себе позитивних і негативних особистих проявів у словах і діях інших у повсякденних комунікаціях. За законом «Дзеркального відображення» внаслідок неадекватної особистої реакції (збудження, обурення, роздратування, гніву, розчарування тощо) на дії комунікатора, в них як в дзеркалі відображаються глибоко приховані від самого себе особисті негативні якості (зазвичай у думках, почуттях, прагненнях), які потребують усвідомлення та невідкладного трансформування в напрямку накопичення чеснот.

Отже, уміння бачити в комунікаторах (у міжособистісних, родинних, сімейних, соціальних взаємодіях), як у дзеркалі, те, що розвинене у собі, допомагає позбутися вад, примножити чесноти, зрозуміти і пробачити недосконалість інших,

проявити самовладання, запобігти напруженню у стосунках.

- *прийоми «сумірності особистих сил і можливостей»* передбачає щоденне планування особистісно-професійної діяльності за свідомим цілепокладанням з урахуванням своїх сил і можливостей для самостійного ефективного виконання спланованого. Такий підхід дає змогу запобігти стану страждання, насамперед розчарування внаслідок нереалізованих бажань, докорів сумління через несвідомо обрану мету, самобичування через невміння зіставляти свої сили та можливості для втілення омріяного у практику дій. За таких умов щоденні труднощі трансформуються у додаткові сили та нові знання про себе, набувають ознак приємного обов'язку з формування додаткових компетенцій, умінь об'єктивно оцінити особистий вклад у спільну справу, генерувати повагу та визнання досягнень інших.

- *прийом «магнітного тяжіння»* сприяє формуванню неупередженого ставлення комунікаторів один до одного, щирість і відвертість у взаєминах та особливу вимогливість в об'єктивації самооцінки. Передбачає, передусім визнання рівних прав кожного у загальнолюдському вимірі ціннісних надбань, взаєморозуміння, взаємоповагу, взаємовідповідальність, вміння виявити до іншого спостережливості та співпереживання, об'єктивно оцінювати не тільки особисті думки та дії, але й за аналогією надавати адекватної оцінки іншому, запобігати образ та осуду, діяти за законом причинно-наслідкового зв'язку, за формулою «випадкових зустріч не буває», тому кожна комунікація є повчальною та корисною для подальшого самовдосконалення.

- *прийом «відповідність створеному ідеалу»* передбачає розвинене уміння долати образу як руйнівну силу у взаєминах за довічним правилом «наскільки людина може образитися, настільки вона здатна образити іншого».

Підкреслимо, що чим частіше виникає образа, тим більше негативних якостей така особа містить у собі. Саме тому на певні критичні зауваження виникає реакція обурення, роздратування, непримиренності. Серед причин виникнення образ найбільш небезпечними є: невміння слухати один одного, небажання поважати думку іншого, припущення, що сам не здатен на помилку, а також генерація задрощів, ревнощів, впертості. Подолання образ, насамперед, полягає в розумінні природної людської недосконалості (передусім особистої), сформованості почуття міри в бажаннях емоціях, думках, діях, здатності бачити одну й ту ж проблему під різним кутом зору, із різних позицій у пошуку «добра у злі», впливати на причину, коректуючи наслідки певних комунікативних дій.

Наголосимо, що формування ментальної культури засобами самопізнання розглядається як актуальна виховна технологія в сучасній педагогічній практиці, провідний напрямок особистісно-професійного самовдосконалення.

Культура мислення як складова ментальної культури відображає рівень усвідомлення суб'єктом педагогічної діяльності комунікативних правил, моральних норм, обізнаності щодо законів духовності, уміння пробачати, співчувати та безкорисливо надавати допомоги тим, хто її потребує. «Стан душі – це стан внутрішнього світу, світу думок, мрій, бажань. Від того, які думки, залежать дії, від якості думок залежить прожитий день, рік, життя кожного» [4].

Досвід засвідчує, що здатність пробачати збільшується в міру трансформування якостей,

властивих егоїзму, зокрема марнославства, зверхності, самовиправдання внаслідок невмінням об'єктивно оцінювати себе, свої незначні досягнення.

Перехід мислення з егоїстичного «я» на безкорисливе «вони», надає педагогу змогу побачити й реально оцінити досягнення учасників освітнього процесу, динаміку їхнього зростання й відверто визнати ті найкращі риси, які хотів би розвинути у собі. Вихованці, в свою чергу, здобувають позитивний досвід терпіння, розуміння, всепрощення – якостей, які генерує у своїй діяльності досвідчений педагог, і як наслідок уможливорюється підвищення рівня комунікативної культури [3]. Усталеність таких комунікацій залежить від наявності спільних якостей: рішучості, доброзичливості, правдивості, відповідальності, вдячності, які формують активну життєву позицію, спрямовану до безкорисливості. Накопичення таких позитивних якостей відбувається поступово і виявляється в умінні віддавати на благо спільної справи свій час, кошти, сили, сумірні з почуттям професійного обов'язку та реальними можливостями, знання, здобуті наполегливою працею.

Досвід засвідчує, що лише справжній педагог відчуває гордість від того, що його вихованець у динаміці розвитку досягає більш високого професійного, морального, духовного рівня, ніж він; усвідомлюючи еволюційну доцільність своєї педагогічної праці [1].

Формування культури мислення є багатогранною працею, що потребує сил, знань і наполегливості в досягненні свідомої мети, у подоланні сумнівів рішучістю, страху – сміливістю, гордині – смиренням, страждання – розумінням себе, своєї ролі у тому, що відбувається, набуттям нових знань та умінь про себе, як наслідок – зміцненням вольового, емоційного, ментального імунітету.

Самопізнання як невід'ємність особистісно-професійного самовдосконалення, ґрунтоване на мирі та порядку, честі та справедливості, спрямовує розумно мислячого суб'єкта педагогічної діяльності до подальшого розвитку ментальної культури, збереження і примноження культурних цінностей нації, народу, людства, створення нової норми міжособистісних, професійних, соціальних комунікацій на кращих досягненнях людського розуму та волі відповідно до викликів сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2012. 256 с.
2. Галузинський В. М., Євтух М.Б. Основи педагогіки та психології вищої школи в Україні. Київ : ІНТЕЛ, 1995. 168 с.
3. Євтух М. Б., Черкашина Т. В. Культура взаємин : підручник. 3-тє вид., переробл. і доп. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2012. 340 с.
4. Пінковська Е. А. Серія книг «Спаси і збережи». Том 1. «Хто ти?». Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А. 2011. 814 с.
5. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 томах. Т. 2. Київ : Рад. школа. 1976. 670 с.
6. Черкашина Т. В. Ціннісно-сміслова сфера суб'єкта педагогічної діяльності у вимірі особистісно-професійного самовдосконалення : навчально-методичний посібник для післядипломної освіти педагогічних працівників. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2022. 254 с.